

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 211
Türk Uygarlığı Araştırma ve Uygulama Merkezi: 15

**ТҮРК ЭЛДЕРИНИН
ТАРЫХЫНДАГЫ
ДАҢАЗАЛУУ ИНСАНДАР**

**TÜRK TARİHİNDEN
SEÇME ŞAHSİYETLER**

Бишкек/Bişkek-2017

УДК 94(100-87)
ББК 63.3
Т 92

Bu çalışma KTMÜ Türk Uygarlığı Araştırma ve Uygulama Merkezi'nin **2015.SBE.06** kodlu **Türk Tarihinden Seçme Şahsiyetler** adlı projesi olarak hazırlanıp yayımlanmıştır.

Türk Tarihinden Seçme Şahsiyetler, Editör: Fahri UNAN, Cengiz BUYAR, Bışkek 2017.

T92 **Түрк элдеринин тарыхындагы даназалуу инсандар. Türk Tarihinden Seçme Şahsiyetler** –Б.: КТМУ. 2017 – 478 б.

ISBN 978-9967-31-584-6

Bu çalışmada Türk dünyasında yaptığı faaliyetlerle tarihe iz bırakmış şahsiyetlerden seçilenlerinin hayatları, eserleri, faaliyetleri hakkında bilgi verilmektedir. Türk tarihinin mühim şahsiyetlerini tanıtmaya amaçlı bütün Türk dünyasını kapsayacak şekilde bir çalışma planlanmıştır.

T 0503000000-16

ISBN 978-9967-31-584-6

УДК 94(100-87)
ББК 63.3
© КТУМ, 2017

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	3
ÖNSÖZ.....	6
İÇİNDEKİLER.....	8
METE / MOTUN (M.Ö. 209-M.Ö. 174).....	10
OĞUZ KAĞAN (...? - ...?).....	21
ATTILA (434-453).....	30
BİLGE KAĞAN (683-734).....	36
İMÂM-I ÂZAM EBÛ HANÎFE (699-767).....	43
İMÂM BUHÂRÎ (810-869).....	52
İMÂM MÂTURÎDÎ (852/853 – 944).....	58
FÂRÂBÎ (871/72-950).....	66
CATYK БУГРА-ХАН (...?-955).....	75
İBN SÎNÂ (980-1037).....	80
KÂŞGARLI MAHMÛD (1008-1105).....	88
İMÂM SERAHSÎ (1009-1090).....	93
ЖУСУП БАЛАСАГЫН (1017-1019-1077).....	98
SULTAN ALPARSLAN (1029/1032-1072).....	109
I. KILIÇARSLAN (?-1107).....	117
ZEMAŞERÎ, FAHR-I HÂREZM (1075-1144).....	125
HOCA AHMED YESEVÎ – PÎR-I TÜRKİSTAN (?-1166/67).....	131
MEVLÂNÂ CELÂLEDDÎN-İ RÛMÎ (1207-1273).....	140
HACI BEKTAŞ-I VELÎ (1209-1271).....	148
YÛNUS EMRE (1240/41-1320/21).....	155
FÂTİH SULTAN MEHMED (1432-1481).....	162
EMÎR TİMUR GÜREGEN (1336-1405).....	170
ASAN KAYGI (1330-1450).....	182
УЛУГБЕК (МУХАММАД ТАРАГАЙ) (1393 - 1449).....	188
ALİ KUŞÇU (?-1474).....	194
NİZÂMÛ'D-DÎN ALİ ŞÎR NEVÂYÎ (1441-1501).....	201
YAVUZ SULTAN SELİM HAN (1470-1520).....	215
BÂBUR ŞAH (BÂBUR MÎRZÂ) (1851-1914).....	223

BARBAROS HAYREDDİN PAŞA (1473-1546)	239
PİRÎ REİS (1465/70-1553)	247
KÂNÛNÎ SULTAN SÛLEYMAN (1494-1566)	256
ŞEYHÛLİSLÂM EBUSSUÛD EFENDİ (1490-1574)	264
MÎMÂR SINÂN (1489-1588)	270
EBÛLGÂZÎ BAHADIR HAN (1603-1663)	277
KÂTİP ÇELEBİ (1609-1657)	287
EVLİYÂ ÇELEBİ (1611-1682)	292
ABILAY HAN (1771-1781)	300
MAHDUMKULU (MAGTIMGULI) (1733 ? - 1783 ?)	307
AHMED CEVDET PAŞA (1822-1895)	313
İSMÂİL BEY GASPIRALI (1851-1914)	320
ZİYÂ GÖKALP (1876-1924)	327
ЮСУФ АКЧУРА (1876-1935)	335
MUSTAFA KEMAL ATATÜRK (1881-1938)	346
MEHMED ÂKİF ERSOY (1873 - 1936)	364
MUSTAFA ÇOKAY (1890-1941)	373
МУСТАФА ЧОКАЙ (1890-1941)	381
DEDE KORKUT (...?-...?)	390
ЭРЕНАК БЕК (...? - ...?)	398
БАРСБЕК КАГАН (...?-...?)	409
СЫДЫКОВ ОСМОНААЛЫ (1879-1942)	419
БЕЛЕК СОЛТОНОВ (1878-1938)	429
ЖУСУП АБДРАХМАНОВ (1901-1938)	438
ИМАНАЛЫ АЙДАРБЕКОВ (1884-1938)	450
ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ (1928-2008)	458
CENGİZ DAĞCI (1919-2011)	468
Kitap İçinde Kullanılan Resimlerin İnternet Linkleri	473

MAHDUMKULU (MAGTIMGULI)

(1733 ? - 1783 ?)*

Klasik Türkmen edebiyatını şekillendiren, seçkin bir halk filozofu, âlim ve şâir olan Mahdumkulu'nun doğum ve ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte genel kabul, 1146 (1733)'te doğduğu yönündedir. 1983 yılı, Türkmenistan'da Mahdumkulu'nun doğumunun 250. yıldönümü olarak geniş çaplı faaliyetlerle kutlanınca 1733'te doğduğu resmiyet kazanmıştır. Söz konusu yılda doğduğu kabul edilirse, 1783'ten önce vefât etmediği kesindir; zira "Lerzanadır" adlı şiirinde elli yaşında olduğunu belirtmektedir.

Adı ve Âilesi

Bir lakap olduğu düşünülebilecek olan Mahdumkulu (Mahdumkulu, Magtimguli, Magdimguli) dışında, şâirin başka bir adı bilinmez. Şiirlerinde daha çok bu adı, bâzan da Firâkî (Pıragı, Firâgî) mahlasını kullanmıştır. "Âleme Belgilidir" adlı şiirinde kendisini şöyle tanıtır:

Bilmeyen soranlara aydın, bu garıp adımız:

Aslı – Gerkez, yurdı – Etek, adı - Magtimguludur

Etek nehrinin kıyısında bulunan Hacıgovşan'da bir ulemâ âilesinin çocuğu olarak dünyâya gelmiştir. Hive Medresesinde eğitim gören babası Devlet Mehmet Âzâdî (Dövlëtmâmmet Azadı, 1700-1760), Göklen uruğunun Gerkez kabîlesinden olup Garri Molla olarak tanınan âlim ve şâir bir kişidir. Dört bab (bölüm)'dan oluşan oldukça hacimli bir eser olan *Va'z-ı Âzâd (Vagzı-Azat)* adlı ahlâkî mesnevînin şâiri olan Âzâdî, bu eserinde 18. asırda yaşayan Türkmen boylarının siyâsî ve iktisadî durumunu dile getirmiş, iç çatışmalar ve kavgalar sebebiyle merkezî bir siyâsî otoritenin altında birleşemeyen, dağınık ve göçebe olarak yaşayan Türkmenleri bir araya getirme, birlik oluşturma, böylece sosyal

* Prof. Dr. Gülden SAĞOL YÜKSÄKKAYA tarafından yazıldı (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü).

düzenin tesisi ve iktisâdî refaha ulaşma yolundaki görüşleriyle kanaat önderliği yapmıştır. Bu özelliklerinden dolayı ünlü şâirin adı, bugün Türkmenistan'ın en büyük üniversitelerinden biri olan “Dövlletmämmet Azadı Adındaki Türkmen Milli Dünyâ Dilleri İnstitutu”nda yaşatılmaktadır.

Eğitimi

İlk eğitimini babasından alan Mahdumkulu, sonra köy okulunda Molla Niyaz Sâlih (Niyazsalih)'ın öğrencisi oldu. Gençliği Etrek, Soñudag, Gızılbayır civârında geçen, baba mesleği olan keçecilik ile gümüş ustalığı sanatını da devâm ettiren Mahdumkulu, Gızılacak (şimdiki Esenmeñli) köyündeki İdris Baba'nın medresesinde bir yıl eğitim gördükten sonra Buhârâ'daki Gögeldaş Medresesine geçti. Afganistan ve Hindistan'ın ardından Margelen, Andican ve Semerkand'a gitti. 1757'de dönemin en tanınmış medresesi olan Hive'deki Şirgâzî Medresesinde üç yıl eğitim gördü. 21 Mart 1760'ta babasının vefâtı üzerine vatanına döndü. Hayâtının daha sonraki dönemleri hakkında fazla bilgi bulunmayan şâirin çok seyahat etmesi, İran, Afganistan, Hindistan, Irak gibi ülkelerde bulunması, ona farklı hayat tarzlarını, medeniyetlerini yakından tanıma fırsatı verdi; ufkunu, dünyâ görüşünü genişletti. “Neyläyin” adlı şiirinde seyahat etmeyi ne kadar çok sevdiğini dile getirir:

*Köñül istär gezsem dünyä – älemi
Ganatım yok, uça bilmen neyläyin*

Doğu târihini, felsefesini ve edebiyâtını çok iyi öğrenen Mahdumkulu, Nizâmî, Sa'dî-i Şirâzî, Ali Şir Nevâî ve Fuzûlî gibi klâsik şâirlerin eserlerini okudu.

Edebî Kişiliği

Mahdumkulu, klâsik Türk edebiyâtını, özellikle de Nevâyî'yi çok iyi bilmekle berâber, şiirlerini canlı Türkmen lehçesiyle ve halkın anlayıp benimseyeceği bir üslûpla kaleme aldı. Üslûbu da dili gibi maharetli bir sâdelikte olan Mahdumkulu, Türkmen edebî dilinin ortaya çıkmasına ve gelişmesine önemli hizmette bulundu; ideal Türkmen tipine örneklik etti; halk tarafından sevilip benimsendi. Türkmen edebiyâtının en büyük şâiri olarak kabûl edilen Mahdumkulu, Seydî, Zelifî, Kemîne, Molla Nefes, Mağrûbî ve Meteci ile birlikte Türkmen halk edebiyâtının *yedigeni* olarak anılmaktadır. Halk edebiyâtında çok yaygın kullanılan, hatırdâ tutulması ve türkû hâline getirilmesi kolay olan *murabba'* biçiminde eserler verdi. Bununla birlikte *muhammes*, *gazel*, *müseddes*, *müsemmen* gibi nazım şekillerinden de istifâde etti. Şiirlerinde hece veznini de, Arap ve Fars edebiyâtlarının etkisiyle Türkmen edebiyâtına geçen *arûz* veznini de kullandı. Doğrudan anlatım, tahkiye, karşılıklı soru-cevap gibi çeşitli anlatım biçimlerini; *istiâre*, *istifhâm*, *telmîh* gibi çeşitli söz sanatlarını da kullanan Mah-

dumkulu, şiirlerinde ninnilere, mânilere, atasözlerine yer verdiği gibi, *na't* ve *münâcâtlara* da yer verir.

Mahdumkulu'nun şiirlerini kaleme aldığı XVIII. yüzyılda Türkmenler, daha doğru bir tâbirle Orta Asya'daki bütün Türk boyları, siyâsî, ekonomik ve sosyal huzursuzluklar içindeydi. Yavaş yavaş yerleşik hayâta geçiyorlardı; güçlü bir devlete, merkezî bir otoriteye sahip değillerdi. Birbirleriyle sürekli mücâdele eden küçük hanlıklar vardı ve hanlıkların içinde de kabîleler arası mücâdeleler yaşanıyordu. XVIII. yüzyıl Türkmenlerinin en önemli şâir ve toplum önderlerinden olan Mahdumkulu, -aynen babası gibi- kendisinden iki yüz yıl sonra kurulacak olan bağımsız Türkmenistan'ın hayâlini dile getirdi, yabancı güçlerin zulüm ve saldırılarından kurtulmak için öncelikle Türkmen boylarının birleşmesi ve bağımsız merkezî bir devlet kurulması gereği üzerinde durdu. "Bâşimiz", "Türkmeniñ", "Türkmen Binası", "Öñi-Ardı Bilinmez" vd. şiirlerinde vurguladığı bu birlik ve berâberlik rûhu, günümüzde Mahdumkulu ve diğer şâirlerin etkisiyle yüceltilmektedir. O, Yerinden yurdundan edilen, esir pazarlarında satılan, yağmalanan halkına yürekten yandı; şiirlerinde onların dertlerini dile getirdi. Türkmenlerin mâneviyatını yükseltecek şiirler yazdı. Vatan duygusu çok kuvvetli olan şâir, "Türkmeniñ" adlı şiirinde Türkmenlerin sâhip olduğu değerleri anlatmakta ve vatanını övmektedir. "Mert Bolmaz" adlı şiirinden alınan şu mısralar ise, onun vatan hakkındaki duygularını özetlemektedir:

*Eşit adam doğan ilden
Gayrı mâhriban yurt bolmaz*

Mahdumkulu'nun Türkmen hayâtını anlatan şiirlerine bakılarak devrin sosyal hayâtının analizi yapılabilir. Sosyal adâletsizlikten, toplumsal huzursuzluğa sebep olan din âlimi ve idârecilerden; fakirleri ezen zenginlerden, rüşvet yiyen kadıllardan şikâyet eden; talancılığa karşı çıkan; mertliği, yiğitliği, atı, silâhı, dostluğu, barışı, insan sevgisini, çok sevdiği memleketinin tabiatını ve halkını anlatan yüzlerce şiire sahip olan şâir, gariplere, âcizlere ve yoksullara hep merhametle yaklaştı. "İli Gözlär", "Geçip Baradır", "Don Bolsa", "Ay-Günüñiz Batmaga", "Döke Başladı", "Gaça Başladı", "Bolmasa" vb. şiirleri, şâirin bu duygularını yansıttığı şiirlerindendir. "Gaça Başladı" adlı şiirinde kötü idârecileri ve sahte din adamlarını "kıyamet alameti" olarak göstermektedir:

*Şalarda galmadı hökmi-adalat
Bir pul için müfti berer rovayat
Bil, bu işler – nişanayı-kıyamet
Zalımlar bitoba öte başladı*

Mahdumkulu'nun nasîhat edici şiirleri de çoktur. Türkmenlerin "halîfesi" ve "akıldârı" olarak kabûl edilen Mahdumkulu, halkı aydınlatmak için şiirlerinde öğüt verici bir üslûp kullandı; doğru yolu göstermeyi, kendisine verilmiş

mukaddes bir görev kabul etti; insanlara açgözlülük, hırsızlık, korkaklık, ahlâksızlık, amaçsızlık, miskinlik, yalancılık ve dedikodudan uzak durmalarını; anlayışlı, bilgili, terbiyeli, nâzik, ince sözlü, ileri görüşlü, mert, kuvvetli, kararlı, becerikli, çalışkan, vefâlı, dürüst, misâfirperver olmalarını öğütledi. “Yaraşmaz”, “Söhbət Yağsıdır”, “Duz Hem Bolmasa”, “İkrarsız Ârden”, “Sazına Degmez” vb. şiirleri şâirin bu temalarda yazdığı şiirlerdir. “Durasıñ Geler”, “Gıbatkeş”, “Hab Atan”, “Çilimkeş” vb. şiirlerinde enfiye çekme, sigara içme gibi zararlı alışkanlıkların insanın gelişimini engellediğini dile getirdi. Babası Âzâdî gibi dînî temellere dayalı görüşleriyle insanları iyiye, doğruya sevk etmeye çalıştı. Mahdumkulu’nun bâzı dizeleri, bugün halk arasında atasözü hüviyetinde yaşamaktadır.

Mahdumkulu’nun aşk ve sevgi üzerine söylediği şiirler de vardır. Bâzı aşk şiirlerinde Türkmen kızlarının güzelliğini, edep ve erkânını, sevginin kutsallığını, kadının sosyal hayattaki yerini dile getiren Mahdumkulu, gençlik yıllarında gönül verdiği, fakat evlenmesine engel olduğu için ayrılığının ateşiyle yanıp tutuştuğu Benli (Menli, Meñli) için pek çok şiir yazdı. “Ayrıldım” adlı şiirini ise Meñli’nin başkasıyla evlendirilmesi üzerine kaleme aldı. şâirin “Bu Derdi”, “Yar Bizim Sarı”, “Gızmalı Boldum” adlı şiirleri sevginin kutsallığı, yüceliği; “Gördüñmi?”, “Novruzdan Seni”, “Aşık Bolmuşam” gibi şiirleri de Türkmen kızlarının güzelliği, terbiyesi ve becerikliliği hakkındadır. “Öylengin” adlı şiirinde ise evlilikle ilgili görüşlerini açıklamaktadır:

*Yigit halıñ garrılığa
Salayın diyseñ, öylengin
Kethudalık endişesin
Kılayın diyseñ, öylengin*

Ağabeylerinin esir alınarak götürüldükleri yabancı yerlerde ölmesi, iki evlâdının küçük yaşta vefât etmesi, geride başka çocuğunun kalmaması onu derinden etkilemiş ve şiirlerine yansımıştır. “İzlamayan Boylarmı?” adlı şiirinde, Sarı ve İbrahim adlı oğullarının ölümünün onu nasıl derin bir kedere boğduğu hissedilmektedir. Dînî-tasavvufî düşüncenin temelini oluşturan dünyânın fânîliği en temel temalarındandır. Halk şiiri geleneğindeki bâde içme motifi, onda da görülür. “Uçdum Yaranlar” şiirinde Mahdumkulu’ya bâde, kırklar tarafından sunulmuştur. Rüyâyı bir Cuma gecesi görmüş, kanat vurup göklere uçmuş ve dünyâyı böylece gezerek seyretmiştir. Kara bağlıkta çemeni görüp de içeri girdiğinde kırklarla karşılaşmış, kırklar onu buyur ederek, kadehe şarap koyup ikrâm etmişlerdir. Artık Mahdumkulu başka bir âlemedir; bilge olmuş, pişmiş, tutuşmuş, yanmış, mânâ pazarında hayâta dönmüştür. İslâmî dönem Türk edebiyâtında Hz. Muhammed’in yeri çok önemlidir. Hemen hemen her tür ve biçimdeki eserde, Hz. Muhammed’e duyulan sevgi ve bağlılığın ifâdesini bulmak mümkündür. “Turgıl Dediler” şiirinde, Hz. Muhammed’in emri üzerine kendisine aşk bâdesi içirilerek âşıklık mesleğine girmesi anlatılır:

*Resullah aydı: Ya Şâh-ı Merdân
Eyâ Selim Hoca, ya Baba Selman
Ebu Bekr-i Siddik, ya Ömer, Osman
Bu kulun maksadın bergil dediler.*

...

*Resullah aydı: Ashâblar yürün
Oğlanı uzatın bir bata berin
Buyurdu dört atla eltip tapşırın
Getirgen cayında koygil dediler.*

...

Şiirlerinde dört halife ile peygamberlere de yer veren Mahdumkulu, “Bir Nân Götürdü” adlı şiirinde, Şâh-ı Nakşibendî’nin kendisine bâde sunduğunu anlatır. Bağımsızlığı, kötüye ve zâlime karşı savaşı dile getirirken Köroğlu ve Dadaloğlu’nu, mutasavvıf olmamakla birlikte halkı doğru yola çağırırken Ahmed Yesevî’yi, rahat ve başarılı söyleyişle Karacaoğlan’ı hatırlatan; yalın anlatımıyla Yûnus Emre gibi mesaj veren, zâten onunla aynı kaynaktan beslenen; konu seçimi, konuları ele alış biçimi, üslûbu, edebî anlayışı, estetik zevki ve dili halk şiiri çizgisinde olan Mahdumkulu, millî unsurlara dönmeyi amaçladı; kahramanlık şiirleriyle halka cesâret verdi; onların mânevî güçlerini yükseltti, onlara destek oldu. Böylece millî şâir unvânını fazlasıyla hak etti.

Tespit edilen şiirlerinin sayısı 500’ü aşan, Türk dünyasının birçok coğrafyasında tanınan, şiirleri çeşitli dillere çevrilen, eserleri ile Türkmen edebî târihinde altın bir sayfa açan Mahdumkulu, Türkmen edebiyâtının inkişâfında ve Türkmencenin edebî dil olarak gelişip yaygınlaşmasında büyük rol oynadı. Seydî, Zelîlî, Kemîne, Mollanepes gibi klâsikler ve birçok Türkmen şâiri, onun açtığı edebî yolda yürüdü. Bugün başkent Aşkabad’ın en uzun caddesi, Mahdumkulu adını taşımaktadır. Ayrıca onun adını taşıyan bir enstitü mevcuttur. Mahdumkulu, Dil ve Edebiyât Enstitüsü Elyazmaları Bölümü’nde şâirin divânının 100’den fazla nüshası bulunur. 1842’de başlayan şiirlerinin yayımlanması işi, XX. yüzyılın başlarından îtibâren hakkındaki çeşitli araştırmalarla birlikte devâm etmiştir.

KAYNAKÇA

- GÜZEL, Abdurrahman, “Yunus Emre ve Mahdumkulu’da Ortak Motifler”, *Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*, Ankara, 1998, 66-81.
- DİNÇ, Ahmet - Güngör Turan, Nyazmyrat Halow, “18. Asır Türkmen şâiri Azadi’nin Türkmenlerin İktisadi ve Toplumsal hayatına Dair Görüşleri”, *Bilig*, 60, 2012, 111-130.
- KAHRAMAN, Âlim, “Mahdumkulu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 27, 2003, 393-394.
- GÜRSOY-NASKALİ, Emine - Gülden SAĞOL, *18.-19. Yüzyıl Türkmen Şiiri Antolojisi*, İstanbul 1995.
- TÜRKMEN, Fikret, “Türkmen Edebî Geleneğinde Yunus Emre, Karacaoğlan, Mahdumkulu Çizgisi”, *Millî Folklor*, 2009, Yıl 21, Sayı 84, 18-22.
- TÜRKMEN, Fikret, “Mahdumkulu ve Tasavvuf Anlayışı”, *Türk dünyâsı İncelemeleri Dergisi*, I,

1996, 9-23.

CANKURT, Hasan, “Mahdumkulu Firâkî’nin Şiirlerinde Muhtevâ”, *Turkish Studies*, 8/9, 2013, 911-951.

BİRAY, Himmet, *Mahdumkulu Divanı*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara, 1992.

KULIYEV, Kömek, Anna SOUS, *Türkmen Şıgrıyetiniñ Dürdäneleri: Magtımgulı*, Aşgabat, 1991.

AZMUN, Yusuf, “Büyük Türkmen şâiri Mahtum Kulu Pıragı”, *Türk Kültürü*, 29, 1965, 307-309.

AZMUN, Yusuf, “Who was Makhtum Kuli?”, *Journal of Turkish Studies, Gerhard Doerfer Festschrift*, 13, 1989, 1-7.